

ד"ר ראובן מאמו

תוכנית הלימודים על פי ספר "החינוך"

ע"נ

בתנו היקרה

תהילה ע"ה

שנקטפה בדמי ימיה

ב-ה' באדר תשנ"ו

והיא בת ט"ב שנים

ת.נ.צ.ב.ה

מחבר ספר "החינוך"¹ בחר לתת שם לחיבורו "החינוך", שם המזמין את המעיין בו לבחון האומנם מציג המחבר גישה, משנה חינוכית? עקרונות פדגוגיים דידקטיים? האם ניתן לגזור תוכנית לימודים מהחיבור? מה הניע אותו לכתוב את חיבורו? האם התכוון המחבר לחנך? את מי? מטרת מאמר זה להציג פן אחד ממשנתו החינוכית², "תוכנית הלימודים" כפי שהיא משתקפת מספר "החינוך".

תחילה נבהיר הבהרה מושגית מה היא "תוכנית לימודים", נעמוד על המניעים של המחבר לכתוב את חיבורו, נציג את מטרות החינוך, מקצועות הלימוד, ספרי הלימוד והתאמת תוכנית הלימודים ללומד.

הבהרה מושגית

נבהיר את המונח "תוכנית לימודים" באמצעות שלושה מקורות: רפל (תשנ"ח) בספרו³ מציג את תוכנית הלימודים אותה התווה הרמב"ם בתחילת הפרק הוא מבהיר מהי תוכנית לימודים:

תוכנית הלימודים היא קונקרטיזציה של השקפות בתחום הפילוסופיה של החינוך. פריטי התוכנית הם חד משמעיים הרבה יותר מאשר תיאוריות מופשטות, ועל כן תוכנית הלימודים שמציע כל הוגה בתחום

1 ' תא שמע (תש"מ) מחברו האמיתי של החינוך, קרית ספר, כרך נ"ה ירושלים עמ' 787 – 790. ראו: עוד: הרב ת. ד. שעוועאל 'לבירור זהותו של "ספר החינוך" בתוך: ספר החינוך הוצאת: מוסד הרב מוסד הרב קוק ירושלים עמ' תשצ"ז – תתו. וכן ראה: ג' אפל (תשס"ד) בעיית זהות מחברו של ספר החינוך, מוריה 26 א-ג, עמ' קנז – קנט.

2 ראה: עבודתי לתואר שני (תשנ"א) "משנתו החינוכית של בעל ספר החינוך".

3 ד' רפל (תשנ"ח) הרמב"ם כמחנך, הוצאת: מכללת ליפשיץ ירושלים עמ' 49-56.

החינוך, היא פירוש חשוב לעקרונותיו.⁴
דהיינו: תרגום מעשי להשקפת עולמו של ההוגה.
לוי (1974) במאמרו⁵ אומר כך:

...המונח תוכנית לימודים משמש במשמעים אחדים, בהקשר מסוים, משמעו התכנון של כל מערכת הלימודים של התלמיד, **הקצבת זמנים** לפעילויות מסוגים שונים (כגון הזמן המוקדש למקצועות אקדמאיים, למלאכת כפיים, לתרגילים גופניים, להכשרה קדם מקצועית או מקצועית), **קביעת המקצועות** שיכללו בתוכנית הלימוד של התלמידים ומספר השעות השבועיות שיוקדשו לכל מקצוע. בהקשר אחר משמעו רשימת נושאים או יעדים הנלמדים על פי סדר מסוים, בנייתה של תוכנית לימודים במשמע זה תציין בחירה של נושאים או יעדים וקביעת סדר הוראתם, ולבסוף תוכנית לימודים יכולה לציין גם רשימה מפורטת של חומרי לימוד, לרבות **ספרי לימוד** מכשירי לימוד (כגון: מכשירי מעבדה ומשחקים חינוכיים) **ועזרי הוראה** (כגון: סרטים ותקליטים) המסייעים ליצירת השינויים הרצויים בהתנהגות הקוגניטיבית, האפקטיבית או הפסיכומטרית של התלמיד **לקראת השגת התכלית והיעוד שנקבע בבסיס המשנה החינוכית**. ברוב העבודות החדישות משמש המונח "תוכנית לימודים" במשמעו השלישי – היינו לציון **סדרה מפורטת של חומרי לימוד העוסקים בנושא מסוים**.

לשון אחר, תוכנית הלימודים אמורה להיות מתן ביטוי מעשי למשנה החינוכית, והיא: סך הכל ההתרחשויות בכותלי בית הספר.⁶
הבהרה נוספת לצמד המילים "תוכנית לימודים" נמצא במקור הבא:
תוכנית לימודים היא מושג רחב הכולל כל פעילות מתוכננת המופעלת בכיתה, רשימה של נושאי לימוד ושל דרכי הוראה במקצוע לימודים

4 שם עמ' 49.

5 א' לוי (1974) מעשה והערכה של תכניות לימודים בתוך: **פרקי קריאה בהערכה של תכניות לימודים** בעריכת אריה לוי, הוצאת: ביה"ס לחינוך אוניברסיטת תל אביב עמ' 91.

6 ראו את מאמרו המקיף של ע' שרמר העוסק בניסיון להגדיר את המושג "תוכנית לימודים" בתוך: מ' אילן, א' לוי, מ' זילברשטיין, ר' רוז(עורכים)(תשנ"ג) **הלכה למעשה בתכנון לימודים 8** "תוכנית לימודים" עיון מושגי הוצאת: משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים, עמ' 1-20. ראה עוד: יונג, מ' (תשמ"ט), "גישה לחקר תכניות לימודים כידע מאורגן", ר' שפירא ור' פלג (עורכות), **הסוציולוגיה של החינוך**, תל-אביב, עם עובד, עמודים 436-464. לס, צ' (1973), **ההגינות הסותרים בהוראה**, תל-אביב ספרית פועלים. שרמר, ע' (תשנ"ב), "המדריך למורה וזיקתו אל הפרקטיקה", **הלכה למעשה בתכנון לימודים**, 7, משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים, עמודים 110-126.

מסוים, חומר לימודים מעובד (כגון ספר לתלמיד, מדריך למורה, מאגר מידע ממוחשב) תוצר של תכנון ופיתוח⁷.

הנה אם כן, תוכנית הלימודים צריכה להיגזר מהמטרות, להתחשב בזמן, לכלול מקצועות לימוד, ספרי לימוד, פעילויות לימודיות בהקשר לנושאים שונים, וכל זאת על מנת לגרום לשינויים בהתנהגויות בתחומים הקוגניטיביים, האפקטיביים והפסיכומטוריים של הלומד לקראת השגת התכלית והיעוד שנקבע בבסיס המשנה החינוכית⁸.

לאור האמור לעיל נעיין בספר "החינוך" ונדלה ממנו את תוכנית הלימודים המוצגת על ידו, מה הן מטרות החינוך עליהן מתבססת התוכנית? מה הם מקצועות הלימוד? ספר הלימוד ואת דרכי ההוראה – התאמת ההוראה והחומר ללומד.

המניעים לחיבור ספר "החינוך"

המניע העיקרי לכתיבת ספר "החינוך" הוא מניע חינוכי, ואכן כשמו כן הוא – ספר החינוך- ניתן לראות זאת כבר בדברי ההקדמה לחיבור שם הוא כותב :
... על כן ראיתי טוב אני הדל באלפי, תלמיד התלמידים שבזמני, איש יהודי מבית לוי ברצלונני, לכתוב המצוות על דרך הסדרים וכסדר שנכתבו בתורה זו אחר זו, לעורר לב הנער בני והילדים חבריו בכל שבוע ושבוע, אחר שילמדו אותו הסדר, בחשבון המצוות, ולהרגיל אותם בהן ולהתפיס מחשבתם במחשבת טהורה וחשבון של עיקר, טרם שיכניסו בלבם חשבונות של שחוק ושל מה לך ומה בכך, וגם כי יזקינו לא יסורו ממנו...⁹. (ההדגשות לאורך המאמר שם של ר.מ.)

בשורות קצרות אלו, נמצא ארבע מטרות שהניעו את המחבר לכתוב את ספרו:
א. ראשית - "לעורר ...".

ב. גורם הזמן ללמוד את החומר "בכל שבוע ושבוע".

ג. הרגל שיופנם "ולהרגיל... ולהתפיס...", ויהפוך לטבע.

ד. עיסוק מתמיד על מנת למנוע עיסוקים לא רצויים "טרם שיכניסו בלבם...", שלא יהא זמן פנוי להבלי עולם.

בדברי האיגרת בפתח החיבור כותב המחבר:

אמרתי במה אתרצה לבוא (ולשמש) [ולשרת] לפני הגיבורים, (וכבר

7 'י קשתי, מ' אריאלי, ש' שלסקי (עורכים) (1997) תוכנית לימודים – משמעויות נוהגות, לקסיקון החינוך וההוראה, הוצאת: רמות אוניברסיטת תל אביב עמ' 341.

8 ראה: ד' רפל (ה'תשן) טיפולוגיה של תכניות לימודים בתוך: שבע החכמות הויכוח על למודי חול ביהדות, הוצאת משרד החינוך האגף לתרבות תורנית ירושלים עמ' 67 – 81.

9 סוף הקדמת המחבר.

ביררו לנו הם כל הדברים, הלא בסדר) [אענה אף אני חלקי, ואסדר] תרי"ג מצוות על דרך הסדרים, [ואם המלאכה לחכמים כנוטל שיבולת משדה מלאה עומרים, וכממלא רביעית לוג מהימים] אולי יתעוררו (בהן מתוך כך) [יותר וישמחו בה] הנערים, (ישימו לב בהם) [ישתעשעו עמה] בשבתות ובחגים, וישבו מהשתגע ברחוב הערים, לאור באור החיים, איש את רעהו הילדים רכים, ישאלו מצוות שבת זו כמה, ומלאה הארץ דעת ומזמה. והנה פירוש כל אחת נכון לפנייהם, ומבלי יגיעה ימצאו דברי חפץ בסימניהם, זרע קדש יתברכו מאל, הם ובניהם וכל אשר להם, בכל מקומות מושבותיהם, ואני בכלל הברכה עימהם." חזוק למטרה הרביעית היא – חינוך מונע, מניעת השתובבותם של הנערים "וישבו מהשתגע ברחוב הערים".

בנוסף למטרות שמנינו לעיל יש כאן תוספת:

ה. "מלאה הארץ דעת ומזמה"¹⁰.

ו. להקל על הלומדים "ומבלי יגיעה ימצאו דברי חפץ...".

ז. יראו ברכה - "זרע קודש יתברכו...".

במצוה "שלא להקריב שאור או דבש"¹¹ מוסיף המחבר:

"שרשי מצוה זו נעלמים מאד למצוא אפילו רמז קטן מהן, ואולם מפני שכבר הודעתי בפתח דברי שכוונתי באלו הטעמים שאני כותב להרגיל הנערים ולהטעים להם בתחילת בואם לשמוע דברי ספר, כי יש לדברי התורה טעמים ותועלות, ויקבלום על דרך ההרגל שלהם וכפי חולשת שכלם, ואל יהיו להם המצוות בתחילה כדברי הספר החתום. פן יבעטו בהם מתוך כך בנערותם ויניחום לעולם וילכו בהבל, על כן אכתוב בהם כל אשר יעלה בתחילת המחשבה, ואל יתפוש עלי תופש בשום דבר אחרי ידע הכוונה."

יש כאן מטרה נוספת, והיא:

ח. לתת טעם לכל מצוה על מנת שיתקבלו ע"י הלומד לפי יכולות השגתו, "דברי שכוונתי באלו הטעמים שאני כותב להרגיל הנערים ולהטעים להם בתחילת בואם לשמוע דברי ספר, כי יש לדברי התורה טעמים ותועלות, ויקבלום על דרך ההרגל שלהם וכפי חולשת שכלם" ויבינו, אחרת הם יבעטו.

המחבר רואה לנכון להציג כל מצוה על פי תבנית ברורה, ובכך הוא מיישם עיקרון דידקטי: בניית החומר וסידורו על מנת להקל על הלומד. להלן המבנה

10 משלי א, ד' – "לתת לפתאים עֲרָמָה לְנֶעֶר דָּעַת וּמִזְמָה" – פירוש הפסוק ע"פ "דעת מקרא" "לתת לפתאים – כדי להקנות לצעירים, חסרי ניסיון שהם קלים להתפתות. ערמה – פקחות

וזהירות, וכן לתת לנער – והוא פתי, דעת – שיקול דעת. ומזמה – מחשבה"

11 מצוה קיז

בהצגת המצוות:

- ★ מהות המצווה ומקורה : מה מקורה בתורה.
- ★ שורשי המצווה: הטעם לקיום המצווה.
- ★ דיני המצווה: הדינים למעשה לקיום המצווה.
- ★ גבולות וחלות המצווה: מי המצווה זכרים/נקבות, רק בארץ/בכל מקום?

מעיון בדברי המחבר עד כה, וגזירת המטרות שמנינו, מתגלה לפנינו מחנך המיטיב להכיר את עקרונות הפדגוגיה – דידקטיקה, וקהל היעד - הלומדים אליהם הוא מכוון בכתיבתו. המחבר מיטיב להכיר את נבכי הנפש של הנערים, את מחשבותיהם ואת לבטיהם בשאלות אמונה, תכלית קיום המצוות ועוד. זאת ניתן לראות בדברים להלן:

אל תחשוב בני לתפוש על דברי ולומר: ולמה זה יצווה אותנו השם תברך לעשות כל אלה לזיכרון אותו הנס, והלא בזיכרון אחד יעלה הדבר במחשבתנו ולא ישכח מפי זרענו? כי לא מחכמה תתפשני על זה, ומחשבת הנער ישיאך לדבר כן.

המחבר "קורא" את המחשבות, את ההתלבטויות של בנו, ומקדים את תשובתו. נשים לב לגישה המקרבת והמוטעמת:

ועתה בני אם בינה שמעה זאת, והטה אוזנך ושמע, אלמדך להועיל בתורה ובמצוות. דע כי האדם נפעל כפי פעולותיו. ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עושה בהם, אם טוב ואם רע, ואפילו רשע גמור בלבבו וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום, אם יערה רוחו וישים השתדלותו ועסקו בהתמדה בתורה ובמצוות, ואפילו שלא לשם שמים, מיד ינטה אל הטוב, ובכוח מעשיו ימית היצר הרע, כי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות.¹² ואפילו אם יהיה אדם צדיק גמור ולבבו ישר ותמים, חפץ בתורה ובמצות, אם אולי יעסוק תמיד בדברים של דופי, כאילו תאמר דרך משל שהכריחו המלך ומינהו באומנות רעה, באמת אם כל עסקו תמיד כל היום באותו אומנות, ישוב לזמן מן הזמנים מצדקת לבו להיות רשע גמור, כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו, כמו שאמרנו.

המחבר מעגן את גישתו בדברי חז"ל הרואים בריבוי המצוות וקיומן ערובה נאמנה לחינוך עצמי, לעיצוב ההתנהגות ותיקון המידות.

ועל כן אמרו חכמים זיכרונם לברכה (מכות כ"ג, ב) "רצה המקום לזכות את ישראל לפיכך הירבה להם תורה ומצוות", כדי להתפיס בהן כל מחשבותינו

12 ראה מאמרי: (תש"ס) "אחרי הפעולות נמשכים הלבבות", בתוך: מורשתנו, ביטאון מכללת מורשת יעקב ברחובות מס' 14 עמ' 277-291.

ולהיות בהן כל עסקינו, להיטיב לנו באחריתנו, כי מתוך הפעולות הטובות אנחנו נפעלים להיות טובים וזוכים לחיי עד. ורמזו זיכרונם בברכה על זה באמרם (מנחות דף מ"ג ע"ב) כל מי שיש לו מזוזה בפתחו וציצית בבגדו ותפילין בראשו מובטח לו שלא יחטא, לפי שאלו מצות תמידיות ונפעל בהן תמיד. לכן אתה, ראה גם ראה מה מלאכתך ועסקיך כי אחריהם תימשך ואתה לא תמשכם.

בעין חינוכית – פסיכולוגית, המאפיינת את חשיבתם של בני הנוער החושבים שהם יכולים לעמוד בניסיון, ואינם ניתנים להשפעות שיכולות להסיט אותם מהדרך הנכונה, ממשיך המחבר להשיב ולהתייחס מבלי שנשאל או ביקש: ואל יבטיחך יצרך לומר, אחרי היות לבי שלם ותמים באמונת אלוקים, מה הפסד יש כי אתענג לפעמים בתענוגי אנשים לשבת בשווקים וברחובות, להתלוצץ עם הלצים ולדבר צחות, וכיוצא באלו הדברים שאין מביאין עליהם אשמות וחטאות, הלא גם לי לבב כמוהם, קטני עבה ממותניהם, ומדוע ימשכוני הם אחריהם. לאחר דברי הסבר מנומקים מזהיר המחבר את בנו: אל בני, הישמר מפניהם פן תלכד ברשתם, רבים שתו מתוך כך כוס תרעלתם, ואתה את נפשך תציל. ואחר דעתך זה אל יקשה עליך מעתה ריבוי המצוות בעניין זכירת ניסי מצרים, שהן עמוד גדול בתורתנו, כי ברבות עסקינו בהם נתפעל אל הדבר, כמו שאמרנו¹³.

עתה נשוב לעסוק בנושא מאמרנו. תחילה נציג בקצירת האומר מה היא מטרת החינוך בעיני המחבר.

מטרת החינוך

הצבת מטרות בארגון, בכל תחום שהוא, מעמידה בפני העוסקים בתחום את ההישג אליו יש לשאוף ושיש להגיע אליו. הדבר נכון גם בחינוך: הצבת מטרות חינוכיות – לימודיות המציבות בפני המחנכים את הנדרש להשיג ואת דמותו של הבוגר. גדולי ישראל במרוצת הדורות ניסחו בחיבוריהם מטרות חינוך. מתוך עיון בדבריהם ניתן לראות את כוונותיהם¹⁴:

13 מצוה ט"ז.

14 הרמב"ם אחד "מעמודי הארץ" עליו נשען מחבר ספר "החינוך" עוסק בפרק האחרון בחיבורו "מורה נבוכים" בנושא המטרות – תכלית האדם. ראה עוד: ד' רפל (תשנ"ח) האידיאל החינוכי, בתוך: הרמב"ם כמחנך. הוצאת מכללת ליפשיץ, ירושלים עמ' 38-45.

מטרת החינוך לדברי המחבר היא:
לפי שעיקר היות האדם נברא בעולם הוא מפני החכמה כדי שיכיר את בוראו¹⁵.
ובמקום אחר הוא כותב:
כי האדם לא נברא רק (אלא) לעבוד בוראו, ומי שאינו מוסר גופו על עבודת אדוניו – איננו עבד טוב¹⁶.
במצות "קידוש בכורות"¹⁷ כותב המחבר:
משרשי מצוה זו, שרצה השם לזכותנו לעשות מצוה בראשית פרינו, למען דעת כי הכל שלו, ואין לו לאדם דבר בעולם רק מה שיחלק לו השם יתברך בחסדיו.
דברי המחבר הנ"ל אכן מציגים מטרות מנוסחות וברורות אליהן על המחנך - מלמד לחתור.

מקצועות הלימוד - תחומי ידע

מקצועות הלימוד הינם אמצעי להשגת מטרת החינוך. מעיון במצוות "תלמוד תורה" נראה כי המחבר מרחיב את היריעה לגיבוש תוכנית הלימודים המוצעת על ידו, ומתייחס למקצועות הלימוד כשהמקצוע הראשי - העיקרי שישוּבץ במערכת שעות הלימוד הוא "תורה". ממקצוע זה מסתעפים כל שאר המקצועות, וזו לשונו:

...ואחת מן המצוות והיא עיקר ויסוד שכולן נשענות עליו היא מצות לימוד התורה¹⁸.

הנימוק לכך הוא ההיבט המעשי:

כי בלימוד ידע האדם המצוות ויקיים אותן

על מנת שהלימוד יהיה הלכה למעשה נקבעה תדירות הלימוד - הקריאה: ועל כן קבעו לנו חכמינו זיכרונם לברכה (ב"ק פ"ב, א) לקרות חלק אחד מספר התורה במקום קיבוץ העם שהוא בית הכנסת, לעורר לב האדם על דברי התורה והמצוות, בכל שבוע ושבוע עד שיגמרו כל הספר. ולפי מה ששמענו רוב ישראל נוהגים היום לקרותו כולו בשנה אחת. ועוד חייבנו חכמינו זיכרונם לברכה לקרותו כל אחד ואחד מישראל בביתו בכל שבוע ושבוע כמו שקורין אותו במקום הקיבוץ, וזהו אמרם זיכרונם לברכה (ברכות ח', א') לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור,

15 מצוה רנ"ז.

16 מצוה רצ"ז.

17 מצוה י"ח.

18 הקדמת המחבר.

כדי שישכיל בדברים יותר בקרותו אותו בביתו.
בהקדמתו הקצרה לחומש דברים כותב המחבר:
...כי התורה תכלול כל החכמות מלבד פשט ענייניה המתוקים ויסודות
מצוותיה החזקים...
במצוות "ללמוד חכמת התורה"¹⁹ מדגיש המחבר את העדיפות הבלעדית של
לימוד מקצוע לימוד תורה:
מצוות עשה ללמוד חכמת התורה וללמדה, כלומר כיצד נעשה המצוות
ונשמור ממה שמנענו האל ממנו, ולדעת גם כן משפטי התורה על כיוון
האמת, ועל כל זה נאמר (דברים ו', ז), ושיננתם לבניך... ושיננתם,
שיהיו מסודרין בתוך פיה, כשאדם שואלך דבר אל תהא מגמגם לו, אלא
תהא אומר לו מיד.
מכאן, לימוד תורה הוא מקצוע חובק הכל וכדברי בן בג בג האומר "הפוך
והפוך בה דכולה בה"²⁰
בהמשך²¹ מתייחס המחבר לתוכני הלימוד ונותן דעתו כדעת רבותיו על שלבי
הלימוד שיהיה מדורג כפי שנראה להלן. כוונת המחבר למקצוע הלימוד 'תורה'
אינו מצטמצם לתורה שבכתב בלבד, אלא כוונה רחבה ביותר של תורה שבעל
פה לרבדיה:
וכן מה שאמרו זיכרונם לברכה (קידושין ל', א), שחייב אדם לחלק זמנו
לשלושה חלקים, שליש בעסק תורה שבכתב, ושליש בעסק תורה שבעל
פה, כלומר להרגיל עצמו להיות בקי בגירסת המשניות והברייתות
שתהיינה שגורות בפיו, ושליש להבין העניינים משורש. ולא ישית כל
לבו באחת מהן, פן ישכח השאר. ושלשתן הן עיקר התורה שאי אפשר
לדעת זולתם.
...והעובר על זה ולא לימד את בנו תורה עד שידע לקרות בספר תורה
ויבין פירוש הכתובים כפשטן, ביטל עשה זה. וכן כל מי שיש סיפק בידו
ללמוד בשום צד, הוא בכלל עשה זה, ועונשו גדול מאד אם לא יקיימנו,
כי המצווה הזאת היא אם לכולן.
המחבר מודע לקיומם של תחומי ידע נוספים – מקצועות לימוד כלליים,
ובבואו להסביר את מצוות "צידוק המאזנים והמשקלים והמידות"²² מזכיר
המחבר תחומי ידע מהפיזיקה והמתמטיקה בידיעה שהם נלמדים על מנת
לשרת את הקודש.

19 מצוה ת"ט.

20 משנה, אבות פרק ה' משנה כב.

21 מצוה ת"ט.

22 מצוה רנ"ח.

ומה שאמרו (ב"מ ס"א, ב) שהמודד את הקרקע בחבל לא ימוד לאחד בימות החמה ולאחד בימות הגשמים, מפני שהחבל מתקצר בימות החמה. ומה שאמרו (שם קי"ז, ב) שצריך כל אדם לדקדק הרבה במשיחת הקרקע. לפי שיש חילוקין הרבה במשיחת הקרקע בין ההר והגיא, ויש לעיין בו גם כן בין העיגולין והריבועין והאלכסונין. ועוד הרבה עניינים המתבארים בספרי חכמת החשבון והגימטריאות, שיחלקו בין זוית נצבה לזוית נרווחת וזוית חדה, ואלו שלש צורותיהן כסדר, ובין משולש שוה הצלעות והמשולש אשר שתי הצלעות בלבד שוות, והוא נקרא משולש שווה השוקים, ובין משולש שאין צלע מכל צלעותיו שוות, והוא הנקרא מתחלף הצלעות, ובין מרובע רבוע שווה למרובע ארוך, ומרובע מעויין כזה ומרובע דומה למעוין כזה וכמה צדדין כיוצא באלו, לא יכיל קלף גדול לרוב הצורות שעשו בזה בעלי חכמת התשבורת והשיעורין הנקראין אלהנדסא בעניינים אלה. ומכל צד צריכין אנו להיזהר הרבה במדידת הקרקעות.

ותזכור עם זה כי הכללים שכללו חכמים זכרונם לברכה בענייני החשבון, כגון מה שאמרו (עירובין נ"ז, א) "כל אמתא בריבועא, אמתא ותרי חומשי באלכסונא", וכן כל שיש בהיקפו שלשה טפחים יש בו רוחב טפח, וכן כמה מרובע יתר על העיגול, רביע, וכיוצא בכללים אלו, שלא אמרו זיכרונם לברכה על הכיוון הגמור כי אם בקירוב, ולכן אל תסמוך בזה בחלוקת הדברים בין בני אדם.

מלבד היות ספר "החינוך" ספר יסוד, דרכו ניתן להתרחב למקצועות לימוד שונים, המקצוע הראשי הוא לימוד התורה במובן הרחב ביותר. יש חשיבות למקצועות הלימוד הכלליים, על מנת שאלה ישרתו את לימוד התורה. גישה זו קיימת באיגרת ששלח הרמב"ם לרבי יהונתן בן דוד הכהן בפרוואנס:

... ומודיע אני משה להדרת הרב, רבי יהונתן הכהן ולכל החברים החכמים הקוראים את ספרי, שאף על פי שבטרם איווצר בבטן התורה ידעתי, ובטרם אצא מרחם אמי לתלמוד הקדישתני, ולהפיץ מעיינותיה חוצה נתנתני. והיא איילת אהובי ואשת נעורי אשר באהבתה שגיתי מבחורי - גם זאת נשים רכות נוכריות נעשו לה צרות, מואביות עמוניות אדומיות צידוניות חיתיות; והאל יודע שלא נלקחו מתחילה אלא לרקחות לטבחות ולאופות, ולהראות את העמים את יופיה כי טובת מראה היא עד מאד מכל מקום נתמעטה עונתה שהרי נחלק לבי לחלקים הרבה בכל מיני חכמה²³.

תכלית הלימוד היא לימוד לשם קיום המצוות ומימוש האידיאל, שהוא ידיעת ה'.

23 הרמב"ם, איגרת לר' יהונתן הכהן מלוניל, תשובות הרמב"ם (בלאו) כרך ג.

ספרי לימוד

מחבר ספר "החינוך" [להלן המחבר] מציע את ספרו – "החינוך" כספר בסיסי ללימוד, כמקראה. בדברי ההקדמה שלו הוא מנמק את הצעתו ומציג את שיקולי הדעת שהינחו אותו לחבר ספר כספר לימוד בסיסי:

...ועתה בהיות תר"ג מצוות שבספר מפוזרות בתוכו הנה והנה בתוך סיפורים אחרים שנכתבו בספר לעיקר גדול ולצורך שיש למצוא בהם²⁴. לדעת המחבר לא ירצה הלומד לטרוח ולחפש את המצוות המפוזרות בחומשים: אולי לא יתן לבו הקורא בסדר לתומו לראות כמה מצוות קרא באותו שבוע ולא יעיר לבו לזרז עצמו בהם. על מנת להקל על הלומד ולהציג בפניו משנה סדורה ומובנית כותב המחבר את חיבורו:

על כן ראיתי טוב אני הדל באלפי, תלמיד התלמידים בזמני, איש יהודי מבית לוי ברצלוני לכתוב המצוות על דרך הסדרים וכסדר שנכתבו בתורה זו אחר זו. וכל זאת במטרה ליצור מוטיבציה ועניין בקרב הלומדים:

לעורר לב בני הנוער והילדים חביריו בכל שבוע ושבוע אחר שילמדו אותו הסדר, בחשבון המצוות ולהרגיל אותם בהן ולהתפיס מחשבתם במחשבה טהורה וחשבון של עיקר...

הנה אם כן, מוצע ומוצג לפנינו ספר לימוד בסיסי עם מערך שיקולים דידקטיים מנומקים שהינחו את המחבר. מוצעים כאן: התחשבות בזמן הלימוד, תכני הלימוד, מבנה אחיד להצגת כל מצווה ומצווה: הגדרתה, שורש המצווה דהיינו טעמה ודיניה. כל זאת על מנת "לעורר לב בני הנער וחבריו..."²⁵.

הרעיון לחבר ספר לימוד המתאים ללומד על מנת לעוררו ללמוד, ולהציע לו חיבור מקיף ומתומצת, שואב המחבר מרבותיו עליהם נישען חיבורו: ...שרוב דברי הספר נלקטים מעמודי הארץ המפורסמים במעלה וחכמה בכל הגויים²⁵: הרב רבי יצחק אלפסי, והרב רבי משה בן מימון לטובה זכורים, להם משפט הבכורה, ההוד והגדולה בחיבור זה²⁶. ואל החוט המשולש בחכמה בתבונה ובדעת, הרב משה בר נחמן²⁷ זכרונו לברכה...²⁸.

24 בסוף דברי הקדמת המחבר.

25 ראה אצלח.ד. שעוועאל(לעילהערהמס'1)רשימהשמיתשלכלהחכמיםהמוזכריםבספר"החינוך".
26 המחבר מזכיר ע"פ בדיקה מפרויקט השר"ת את הר"ף 11 פעמים – 9 פעמים "אלפסי" ו- "רבי יצחק אלפסי. רמב"ם מוזכר 183 פעמים, 181 פעמים "הרמב"ם" ופעם אחת "משה בן מימון" ופעם אחת "משה בר מימון".

27 המחבר מזכיר את הרמב"ן 57 פעמים, 55 פעמים "הרמב"ן" ו- 2 פעמים "משה בן נחמן".
28 בתחילת דברי "איגרת המחבר" - הר"ף – רבי יצחק אלפסי: (1103 1103) הרמב"ם - רבי משה בן מימון (1138 1204) והרמב"ן - רבי משה בן נחמן (1194-1270).

כפי שהם עשו וכתבו ספר לימוד מקיף ומתומצת על מנת לסייע ללומד כך גם המחבר עושה.

בין חיבוריו של הר"ף נמצא ספר יסוד והוא חיבורו על התלמוד, "ספר ההלכות", המקיף עשרים וארבע מסכתות שבשלושה סדרים: "מועד", "נשים", "נזיקין", שעסקו באקטואליה לבני דורו. חיבורו של הר"ף נקרא גם בשם "תלמוד קטן" או "ש"ס קטן". החיבור הוא תמצית של דברי התלמוד הנוגעים להלכה. הרמב"ם בדברי הקדמתו לפירוש המשנה כתב על חיבור הר"ף הנ"ל: ההלכות שעשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו במקום כולם [כל כתבי הגאונים], לפי שהם כוללים כל תועליות הפסקים והמשפטים הנצרכים בזמננו זה כלומר זמן הגלות, וכבר בריר בהם כל השגיאות שנפלו בפסקי קודמיו, ולא הוקשו לנו בהם אלא הלכות מעטות לא יגיעו לעשר בשום פנים.

וכן הרמב"ם בדברי הקדמתו לחיבורו המקיף "משנה תורה" מציג אותו כספר לימוד בסיסי ואף בלעדי:

ומפני זה נערתני חוצני אני משה בן מיימון הספרדי ונשענתי על הצור ברוך הוא ובינותי בכל אלו הספרים וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים ... **כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק.** לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החיבורים והפירושים הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו. עד שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצווה ומצווה ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים.

כללו של דבר: **כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבנו ועד חיבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהם שחיברו אחר התלמוד, לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה.** לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

גם הרמב"ן כותב כך בהקדמה לפירושו לתורה:

ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר בכתבת פירוש התורה, אבל אתנהג כמנהג הראשונים להניח דעת התלמידים יגיעי הגלות והצרות, והקוראים בסדרים בשבתות ובמועדים, ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים לשומעים וליודעים חן. ואל חנון יחננו ויברכנו ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם.

מעיון בדברי הרי"ף, הרמב"ם והרמב"ן "...מעמודי הארץ המפורסמים" עליהם מתבסס המחבר בחיבורו "החינוך", ניתן להבין שמניעיו של המחבר הם חיקוי רבותיו. לחבר את ספרו ברוח זמן בני דורו. המחבר רואה בחיבורו ספר יסוד, מקראה בסיסית, עם זאת הוא מכוון ומפנה את הלומד אם ירצה בכך לעיון נוסף להעמקה והרחבה. זאת הוא עושה תוך כדי הסבר המצווה:

– תראה הכל במקומו²⁹.

ומביא בפניו את דברי הגמרא בפרק "הגוזל בתרא" שבמסכת בבא קמא קט"ז, וכן את דברי רבי אברהם בר רבי דוד ודעת הרמב"ם. במצווה "שלא לזרוע כלאי זרעים ולא נרכיב אילן בשום מקום בארץ"³⁰ כותב המחבר:

...ואם חפצך בני לדעת תראנו משם. ויתר רובי פרטיה, מבוארין במסכת

כלאים.

במצווה "מצוות מעשר ראשון"³¹ חותם המחבר את המצווה בהפניית הלומד אם חפצו בכך וזו לשונו:

ובסדר שופטים במצות תרומה עשה ו' סימן תצ"ו (מצוה תק"ז) נבאר עוד בעזרת ה' החילוקים שיש במעשר ותרומה בין ארץ ישראל לסוריא או חוצה לארץ, ואם חפצך בני לדעת גמור אותו משם.

נראה שהשימוש בפועל 'חפץ' – "חפצך..." שאוב מדברי נעים זמירות ישראל: "... כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה"³² וכן דברי הגמרא: "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ"³³, ויש שהמחבר משתמש בפועל 'רצון' – "רצונך" כפי שנראה להלן.

במצוות "שלא לשבור עצם מעצמות פסח שני"³⁴ המחבר נוקט באותה גישה של הפניית הלומד:

כל ענין לאו זה מכוון כענין לאו הבא על זה גם כן בפסח ראשון בסדר בא אל פרעה, והוא שם לאו ח' (מצוה ט"ז), תראנו משם אם רצונך לדעת.

29 מצוה רלו

30 מצוה רמה

31 מצוה שצה

32 תהילים א, ב'

33 בבלי, עבודה זרה י"ט, א. ראה על כך מאמרי: "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ" – על המוטיבציה ללמידה וחשיבותה " בתוך: ר' מאמו (תשס"ד) בפי תהילתך פרקים

בחינוך המודרני בראי המקורות הוצאת: דני ספרים ק.גת. עמ' 145-182.

34 מצוה שפ"ג.

וכן במצוות "גילוח נזיר והבאת קרבנותיו"³⁵:
ובסדר זאת תהיה מצות עשה ב' (קע"ד), כתבתי גם כן בשם הרב זכרוננו
לברכה מה היא הסיבה במנותנו תגלחת נזיר וקרבנותיו מצוה אחת,
ותגלחת מצורע וקרבנותיו שתי מצוות, ושם תראנו מבואר אם תרצה
ללמוד.

המחבר, כפדגוג, מודע לכך שכוח הרצון הוא משמעותי ביותר לתהליך הלמידה.
למידה משמעותית מתרחשת אם קיימים חפץ ורצון של הלומד ללמוד. ויש
שיביא בפני הלומד את המחלוקת בין הרמב"ן והרמב"ם ואת הכרעתו³⁶.
העולה מעיונינו הוא שהחיבור "החינוך" המוצע על ידי מחברו יש בו את
האיפיונים הראויים לספר לימוד. המחבר מייעד את חיבורו לבנו ולנערים
חביריו, דהיינו: קהל יעד מוגדר של לומדים. בהתאם לכך גם מבנה החיבור
מותאם לסדר פרשיות השבוע, כל מצווה מוצגת על מהותה, הגדרתה, טעמה
ודינה. סגנון הכתיבה הינו סגנון מקרב, בהרבה מן המצוות הוא פונה בלשון
קרבה " ... בני..." , יש והוא מעורר את סקרנותו של הלומד ומפנה אותו לעיון
בספרים אחרים.
ספרי הלימוד המומלצים: ספר "החינוך", "משנה תורה" להרמב"ם והגמרא.
ספר המבוא הוא ספר החינוך שיועד לבן ולחביריו, ממנו ניתן להעמיק למשנה
תורה ומשם לגמרא.

התאמת תוכנית הלימודים ללומד

מחובתה של תוכנית לימודים ראויה להתחשב בלומדים, כי הרי זה ייעודה.
על ההתחשבות לבוא לידי ביטוי בתכנים הנלמדים שיהיו מעולמם ומעניינם
של הלומדים, המשימות – המטלות בהתאם ליכולות הפיזיות, הקוגניטיביות
והרגשיות. במידה והתכנים אינם מעולמו של הלומד, כאשר הם נקבעו ע"י
החברה הגורסת שהם נכסי תרבות שעל המחנכים להנחילם ללומדים, יש
למצוא את הדרכים והאמצעים הדידקטיים כדי לקרבם ללומד.
כבר מדברי ההקדמה ניכר שהמחבר גיבש את השקפתו החינוכית על סמך
היכרות מאד קרובה לבנו ולחביריו. הוא ראה את התנהגותם, צפה במעשיהם,
והם אלו שהניעוהו לחבר את חיבורו. המחבר מביא את דברי הרמב"ם³⁷, שאף
הם מבוססים על דברי הגמרא³⁸, וזו לשונו במצוות "תלמוד תורה"³⁹:

35 מצוה שע"ז.

36 מצוה שצ"ה, מצוה ת"ע.

37 הרמב"ם משנה תורה, הלכות תלמוד תורה פרק א' הלכה א.

38 בבלי, סוכה מב ע"א.

39 מצוה תיט.

מדיני המצוה מה שאמרו זיכרונם לברכה⁴⁰, מאימתי מתחיל האב ללמד את בנו תורה, משיתחיל לדבר מלמדו "תורה ציווה לנו משה" (דברים ל"ג, ד), ופסוק ראשון מקריאת שמע שהוא שמע ישראל (שם ו', ד). ואחר כך מלמדו מעט מעט מפסוקי התורה עד שיהא בן שש או בן שבע שמוליכו אצל מלמדי תינוקות...

וככל שיגדל הלומד ויתפתח יתווספו לו תכנים מהתורה:

ואולם אחר התחזק כוחו ויאורו עיניו להבין לקול מוריו, אז ראוי וכשר הדבר ומחוייב להביא צוארו בעולה של תורה ולא ירפוהו ממנה אפילו כחוט השערה, ישקוהו תמיד מיין רקחה ויאכילוהו מדבשה⁴¹.

ממשיך המחבר להוסיף לדבריו תזכורת למלמד:

ראוי לכל בן דעת שיתן לבו שלא להכביד עול הילד בלימוד בעודנו רך האברים ורך הלבב, עד שיגדל ויתחזק כח לבו ותוקף אבריו, ועצמותיו ימלאו מוח, ויוכל לסבול יגיעת הלימוד ולא יקרנו חולי ההתעלפות בסיבת היגיעה רבה עליו.

בסיום המצוות שבחומש ויקרא מציג המחבר את תמצית מטרת חיבורו שיש

בה היבט חינוכי – דידקטי ממעלה ראשונה וכך הוא חותם את החומש:

ותהלה לאל גדול ונורא סיימנו ספר ויקרא, והנני עודני בא להזכירך במה שהתנצלתי הרבה פעמים על השורשים אשר מלאני לבי לכתוב במצוות, שאין הכוונה רק לחנך הנערים ולתת אל לבם כי יש במצוות תועלות רבות גלויות לכל אדם, כאשר יוכלון הבין בילדותם, ועל כן קראתי שם הספר חנוך, ועומק חכמתן ורוב תועלתם, אם יזכו ישיגו בם בימי זקנתם. הלא ידעת כי יש פרי נמצא אשר בו כמה תרופות בסגולה וגם טוב לאכלה, ואיש חכם יודע לספר בשבחי תרופותיו, ואשר לא ידע בכל אלה יאמר שהוא טוב לאוכליו.

גם אני אספר המושג אלי במעלות המצוות באזני בני (וחבירי) [וחבריו] יאכלו פרי מגדי, ישבעו תבואתי שאספתי אחרי הקוצרים בשדה רבותי ודשתי במדושתיו...

על מנת לבסס את הגישה הגורסת שיש להתאים את החומר הנלמד ליכולות

הלומד כותב המחבר:

... אבל התורה תדבר לבני אדם במלות מוכנות אליהם, ותכנה בשם דברים כדברים המכונים בהם, שאי אפשר לדבר עם בריה אלא במה שידוע אליו, כי מי יבין מה שאין בכחו להבין. ועל כיוצא בזה יאמרו

40 ראה הערה 18

41 שם

זיכרוןם לברכה, כדי לשבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע.⁴² "כי מי יבין מה שאין בכוחו להבין?" אמירה שיש בה מטען פסיכו-דידקטי משמעותי ביותר. ממנה ניתן להבין כי יש להציב את הלומד במרכז העשייה החינוכית. יש להכיר ביכולותיו, בסגנון למידתו, להתאים את דרך ההוראה – למידה אליו, אל הלומד, מכאן שיש להכיר בשונות של כל לומד ולומד. נזכור שאת חיבורו ערך המחבר על פי סדר פרשיות השבוע. שיקול הדעת הדידקטי שהינחה את המחבר בעריכה זו היא "הפגשת" הלומד עם האקטואליה, דהיינו: לכל פרשה הנקראת באותו שבוע מציג המחבר את מצוותיה. יש כאן ראיה לחשיבות האקטואליה והרלוונטיות:

ועוד יש תועלות רבות בשביתה, שמתקבצין כל העם בבתי כנסיות ובבתי מדרשות לשמוע דברי ספר וראשי העם ידריכום וילמדום דעת, וכעין מה שאמרו זיכרוןם לברכה (מגילה ל"ב ע"א) משה תיקן להם לישראל שיהיו דורשין בהלכות הפסח בפסח והלכות עצרת בעצרת.⁴³ באשר לשאלה מה יעשה המלמד בשבתות חומש בראשית, שהרי בחומש בראשית מצויות שלוש מצוות בלבד?⁴⁴ על כך נראה לי להשיב: חומש בראשית רווי בסיפורי אמונה ומעשה האבות אלה דברים המעניינים את הלומד באשר הוא.

לסיכום: למחבר ספר החנוך תוכנית לימודים המשתקפת בחיבורו. יש בה מטרות, מקצועות לימוד, היקפם, זמן לימוד, ספרי לימוד מוצעים, עקרונות יסוד לדרכי הוראה והתאמתם ללומד. ככל שהמורה יהא בקי בתוכנית הלימודים ויעמיק בה כך הוא יוכל לבור לו את הדרך אשר ילך בה לעיצוב אישיותם וקידום הישגיהם של תלמידיו, ובכך ישיג את המטרה אליה שואף המחבר:

**כי בלמוד ידע האדם דרכי השם יתברך,
וזולתו לא ידע ולא יבין ונחשב כבהמה.⁴⁵**

42 מצוה רמ"ד.

43 מצוה רצ"ח.

44 בפרשת 'בראשית' מצוה א' "מצות פריה ורביה", בפרשת 'לך לך' מצוה ב' "מצות מילה" ובפרשת 'וישלח' מצוה ג' "שלא לאכול גיד הנשה".

45 מצוה תי"ט.